מוסריות; שיקום הטוב המשותף בעידן מפולג — פרק טו; שובו של הביוש הפומבי

בשנת 2015, בוועידה עולמית לכתבי מדע שנערכה בסיאול, נאם הפיזיולוג הבריטי סר טים האנט. בשנת 2001 זכה בפרס נובל לרפואה על מחקרו בתחום התחלקות התא. הפעם התבקש לדבר על תרומתן של נשים למדע. הוא החליט לפתוח בבדיחה: "תרשו לי לספר לכם על הצרות שלי עם בנות. שלושה דברים קורים כשהן במעבדה. אתה מתאהב בהן. הן מתאהבות בך. וכשאתה מותח עליהן ביקורת הן בוכות". ההקשר היה נהיר ומודגש: הוא התבדח. מייד אחרי המילים האלה הוא ניגש אל ההמשך במילים "ועכשיו ברצינות" — ודיבר ברצינות על תרומתן של נשים למדע.

אבל הבדיחה צוטטה בטוויטר ונעשתה ויראלית. זעם פשט ברשת. האנט אולץ לוותר על מעמדו כפרופסור לשם כבוד בפקולטה למדעי החיים ב"יוניברסיטי קולג' בלונדון וכחבר הוועדה של החברה המלכותית לפרסים במדעי הביולוגיה. נאמר לו שאם לא יפרוש מייד, יפוטר.

מדענים יצאו לאחר מכן להגנתו. מדעניות סיפרו כמה הוא עזר להן בקריירות שלהן. אשתו, מרי קולינס, הייתה מדענית דגולה בפני עצמה. אבל בסופת האש של הרשת החברתית לא היה אפשר להשיב מלחמה שערה. כמעט בן־לילה הוא היה למנודה.

בספרו 'אז עשו לך שיימינג' מספר ג'ון רונסון את סיפורה של ג'סטין סאקו, מנהלת תקשורת משולבת בחברת האינטרנט IAC.1Jon Ronson, So You've Been Publicly Shamed, Picador, 2015, 63 ff. ב־20 בדצמבר 2013 היא חיכתה בנמל התעופה היתרו בלונדון, בדרכה מניו־יורק לקייפטאון. בעת ההמתנה העלתה לרשת טוויטר סדרת ציוצים משועשעת. באחד מהם כתבה "נוסעת לאפריקה. מקווה לא־לחטוף איידס. סתם בצחוק. אני לבנה". היא חיכתה חצי שעה לתגובות, אך הללו לא באו. הטיסה ארכה אחת־עשרה שעות, שברובן היא ישנה.

כשהגיעה, גילתה שלאורך השעות הללו היא נעשתה לנושא הטרנדי מספר אחת של טוויטר. בעקבות זאת איבדה את מקום עבודתה. בלוגרים וסלבריטאים בעולם כולו טרחו להוקיע אותה. ב־11 הימים שמיום הציוץ עד תום השנה, חיפשו את שמה בגוגל 1,220,000 פעם.

סביבת המדיה החברתית החדשה הפכה כמעט כל סוג של התבטאות פומבית למסוכן מאוד. כפי שאמר לרונסון עיתונאי אחד, "אני פתאום מרגיש במדיה החברתית כמו מי שהולך על קצות האצבעות סביב הורֶה לא מאוזן, כעסן ובלתי־צפוי, שעלול להתפוצץ עליי בכל רגע. זה מבהיל".2שם, עמ' 268.

המדיה החברתית השיבה, למעשה, את הביוש הפומבי: אותו סוג גס של עשיית צדק שנהג לפני העת החדשה, ואשר עדיין עשוי להתקיים במקומות שבהם שלטון החוק חלש וכנופיות כופות על החברה נורמות בלי סמכות משפטית מוסכמת כלשהי.

מבחינה מסוימת, צורה חדשה זו של ביוש יכולה להיות חשובה וחיובית. היא מאפשרת, גם למי שבלעדיה לא היו לו הזמן, הכסף או המשאבים לעשות זאת, להביא־לידיעת הציבור התנהגות שיש להוקיע. דוגמאות טובות לכך הן חשיפות מעשי ההטרדה המינית והפדופיליה של אנשים כגון מפיק הקולנוע הארווי ויינשטיין או של כמה כמרים קתוליים, בעקבות האשמות מצד גולשי אינטרנט. החשיפה הפומבית והביוש הפומבי היו נאותים כאן.

במקרים כגון אלה, המדיה החברתית נתנה קול לאנשים שקולם לא היה נשמע בלעדיה, או שהיו חוששים להתלונן מאימתם של בעלי כוח ונגישות לייצוג משפטי מעולה. השפעתה של הרשת החברתית הייתה כאן חיובית, מעצימה ומוסרית.

אלא שלמשפטי השדה האלה יש בעיה: הם אינם מושתתים על נורמות משפטיות. אין הליך הוגן. לנאשם לא ניתנת הזדמנות מספקת להציג את הצד שלו. אין הליך נטול משוא פנים של הכרעה אם נעשה עוון, ואם כן, מהו העונש ההולם. במקום כל אלה מתקיים שלטון ההמון. ומשהותר מן ההמון הרסן, קשה להבחין בין עוולות אמיתיות לבין האשמות זדון, עלילות נקם ושאר הוצאות שם רע שהמוסר מהם והלאה.

דייוויד ברוקס מספר את סיפורה של אמילי, צעירה מלב סצנת מוזיקת הפאנק בריצ'מונד שבמדינת וירג'יניה בארה"ב. היא הייתה בקשר זוגי עם חבר להקה, ונסעה איתו להופעה בפלורידה — אך בדרך הם קיבלו הודעה שההופעה בוטלה כי הבחור הואשם בשליחת תצלום מיני למישהי שהתנגדה לכך שהוא יעשה זאת. בעקבות זאת הפנתה לו אמילי עורף וכתבה בפייסבוק פוסט שהוקיע אותו. הוא פוטר מהלהקה, איבד גם את מקום עבודתו, ונזרק מהדירה שלו. כעבור זמן מה, בלי קשר, אמילי הוקעה בגלל מעשה של בריונות רשת שהשתתפה בו עשר שנים קודם לכן, כשהייתה תלמידת תיכון. עכשיו הייתה היא־למושא שנאה, הורחקה מסצנת הפאנק, ומצאה עצמה בודדה ומוכת הלם. לימים סיפרה כי הרגישה ש"נגמרו לי החיים" ושהיא "מפלצת". כאשר האדם שכתב את הפוסט נגדה נשאל אם הוא מתחרט ענה שההפך הוא הנכון: הדבר הסב לו פרץ של עונג. מגיע לה, הוא אמר. "לא אכפת לי אם היא עכשיו מתה, חיה או מה". כאשר החל המראיין לתהות על הלך־הנפש הזה, הוא גילה שאביו של המשמיץ התעלל בו בילדותו.

על שרשרת האירועים הזאת מעיר ברוקס כי היא מראה כיצד "הקנאות מתודלקת במקרים רבים בידי אנשים המעבדים את פצעי הנפש שלהם". כאשר ההוקעה נעשית באמצעות המדיה החברתית, ולא במפגש פנים אל פנים, "אפשר להרוס חיים של אנשים בלי להכיר אותם כלל". הוא מוסיף כי "בהיעדר קשר אישי, לא מתאפשרות התנצלות ומחילה".3New York Times, 14 January 2019. את סיפורה של אמילי במילותיה שלה אפשר לשמוע בהסכת Invisibilia podcast מיום 13 באפריל 2018: https://www.npr.org/programs/invisibilia/601968934/invisibilia-for-april-13-2018.

ואכן, זה לב העניין. אנו עלולים בקלות לשכוח כמה מהאבחנות החשובות ביותר בחיי המוסר: בין תרבויות אשמה לתרבויות בושה, ובין עונש לנקמה. ההבדל ביניהם יסודי, והוא נגזר מן השאלה האם הצדק אישי או על־אישי.

הביוש הוא תגובה עתיקת יומין למעשים רעים. שורשיו קדומים בהרבה לאלה של המשפט הממוסד. היחידה החברתית העיקרית בימים הרחוקים ההם הייתה לא החברה כמכלול אלא חמולות, קבוצות, שבטים. בתרבות שבטית, כאשר בן קבוצה אחת פוגע בבן קבוצה אחרת, זו פגיעה בכבוד — והחרפה חייבת להימחות במעשה נקם. על כן פוגעת הקבוצה השנייה במי מבני הקבוצה הראשונה. מכאן מתחיל מעגל תגמול, שעלול להימשך עד בלי קץ. ייתכן שמעגל נקמות כזה הוא שהכחיד את האדם מאי הפסחא. חובבי התיאטרון מכירים את מעגל האימה בין משפחות מונטגיו וקפיולט, וחובבי הקולנוע — את זה שבין משפחות קורלאונה וטטאליה. אכן, בתקופות ההיסטוריות שסכסוכים בדיוניים אלה ממוקמים בהן, כבר היו חוקים ובתי משפט; אך הנאמנות השבטית מתגלה בסיפורים אלה כחזקה ממערכת המשפט הממסדית. המלומד הצרפתי רנה ז'ראר משער בספרו 'האלימות והקדושה' כי הדת נולדה כדרך להסטת אלימות מתוך הקבוצה אל גורם מחוצה לה, קורבן שסבלו ישיב לקבוצה את האחווה.

תרבות הנקם היא הדבר שהתנ"ך מנסה לשים לו קץ, מתוך מה שאלברט איינשטיין כינה "אהבת הצדק הכמעט פנאטית שלו". בקרב נוצרים שכיחה ההנגדה בין א־לוהי "הברית הישנה", כלשונם, שהוא קנא ונוקם, לבין אלוהי הסליחה של הברית החדשה. זו שגיאה חמורה. שורשיה של הסליחה הנוצרית אחוזים במושג הסליחה שהעמיד המקרא, "הברית הישנה". המקרה המתועד הראשון של סליחה בין־אישית הוא מחילת יוסף לאחיו אשר לפני שנים מכרוהו לעבדות. היום הקדוש ביותר בלוח השנה היהודי הוא יום כיפור, חגה של המחילה מן השמיים. הסליחה והעונש כרוכים יחדיו. הם אינם ניגודים, אלא שני היבטים של אותה השקפה מוסרית.

הנקמה היא אישית. מישהו פגע בי ובקבוצה שלי, ולכן אני והקבוצה שלי חייבים לפגוע בו בחזרה. העונש, לעומת זאת, הוא על־אישי. זה טיבו של הצדק. הצדק מתקיים לא במרחב שבין משפחות מונטגיו וקפיולט, אלא במרחב שבין שתיהן לבין כס המשפט שאינו אישי ואינו נושא פנים. פסק הדין וגזר הדין אינם נחלתה של משפחת הקורבן, אלא נחלת השופטים, בית המשפט ומערכת הצדק.

שובו של הנקם ככוח פעיל, באדיבותה של המדיה החברתית, הוא אם כן נסיגה גדולה. כך גם הופעתה המחודשת של תרבות הבושה: שלילת כבוד פומבית בלי משפט, בלי הליך הוגן, בלי בקשות להקלה בעונש, בלי פרופורציה ובלי אפשרות לסליחה. ההבחנה בין בושה לאשמה מחזירה אותנו אל פרק מרתק בהיסטוריה הרעיונית של המאה העשרים.

אחרי המתקפה היפנית על פרל־הרבור ב־1941 הבינו האמריקנים שנכפתה עליהם מלחמה עם מדינה שהם אינם מבינים את תרבותה. הממשל פנה אפוא־לאנתרופולוגית יְדועה, רות בנדיקט, שתסביר לו את היפנים. היא עשתה זאת, וחיבורה בנושא התפרסם אחר גמר המלחמה בספר 'החרצית והחרב'.Ruth 4 Benedict, The Chrysanthemum and the Sword, Houghton Mifflin, 2005. אחת האבחנות המרכזיות שערכה שם בין התרבות היפנית לזו האמריקנית היא האבחנה בין תרבות בושה לבין תרבות אשָמה.

תרבויות אשמה תופסות את המוסר כקול פנימי, קולו של המצפון האומר לנו אם עשינו טוב או רע. תרבויות בושה תופסות את המוסר כתביעה מבחוץ, הציפיות של אנשים אחרים מאיתנו. כשאני מרגיש בושה, אני חווה או מדמיין כיצד אני נראה בעיני אחרים השופטים את מעשיי. תרבות הבושה היא מוכוונת זולת. ואילו תרבויות אשמה הן מוכוונות פְּנים.

תרבויות אשמה מבחינות בחדות בין החוטא־לבין החטא. מעשה יכול להיות רע, אבל העושה אינו פסול כאדם. לכן אפשר לרפא אשמה על ידי חרטה, וידוי, חזרה לדרך הישר ונחישות שלא־לשוב לדרך הרעה. בתרבויות אשמה יש תשובה ומחילה. לא כן בתרבויות בושה. הבושה היא כתם על החוטא, והכתם לא ייָמחה אף פעם לגמרי. תרבות בושה אינה מספקת מחילה. היא מציעה דבר דומה אבל שונה: ריצוי, בדרך כלל בליווי מעשה של השפלה עצמית. בתרבות אשמה יש טעם להתוודות על החטאים. בתרבות בושה אין בכך שום טעם; להפך, כדאי לאדם להסתיר את חטאו בכל דרך אפשרית. כניסוחו של הרברט מוריס בפתח ספר בעריכתו, 'אשמה ובושה': "כשאנו חשים אשמה אנחנו נוטים להתוודות; כשאנו חשים בושה אנו מנסים להסתתר. דומה כי כדי להיפטר מן האשמה אנו משיבים דברים לקדמותם, אם רק יש לנו אפשרות לעשות זאת, ואילו כדי להיפטר מבושה אנו משנים את עצמנו".Herbert Morris (ed.), Guilt and Shame, 5 Wadsworth Publishing, 1971, 2.

ברנרד ויליאמס, המנחה שלי לדוקטורט, ערך בספרו המעולה 'בושה והכרח' עוד אבחנה חשובה. החוויות הפרימיטיביות ביותר של הבושה "קשורות בראייה ובהיראוּת"; אך ייתכן ש"האשמה שורשה בשמיעה, בצליל קולו של השיפוט הנשמע בתוכנו; זהו הרגש המוסרי של המילה".Bernard Williams, Shame and 6 Necessity, University of California Press, 1993, 89.

זה זמן רב שאני חושב כי זה פשרו האמיתי של סיפור שזכה לשלל פרשנויות אחרות, סיפור חטא אדם וחווה. לדעתי לב עניינו של הסיפור אינו פרי אסור, או מין, או חטא קדמון. זהו סיפור על תפקידיהן של הראייה והשמיעה בחיי המוסר.

בתחילת הסיפור האדם ואשתו נמצאים בגן עדן "וְלֹא יִתְבֹּשָׁשׁוּ" (בראשית ב, כה). זהו האזכור הראשון של בושה במקרא, אומנם אזכור של היעדר בושה. הנחש אומר לאישה כי אם יאכלו היא ואדם מהפרי "וְנִפְקְחוּ עֵינֵיכֶם וִהְיִיתֶם כֵּא־לֹהִים יֹדְעֵי טוֹב וָרָע" (ג, ה). ציון פקיחת העיניים מעורר תהייה: הרי אין הם עיוורים; באיזה מובן עיניהם תיפקחנה? נראה כי זו דרך לציין כי צורה זו של שיפוט מוסרי, "ידיעת טוב ורע", קשורה לראייה דווקא, לא־לשמיעה. זהו מוסר שבמרכזו הבושה. האישה מסתכלת בעץ ורואה "כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל וְכִי תַאֲוָה הוּא־לָעֵינַיִם וְנֶחְמָד הָעֵץ לְהַשְׂכִּיל" (ג, ו). אפילו המילים האחרונות כאן, "ונחמד העץ להשכיל", שלכאורה מדברות לא על העיניים אלא על השכל, עשויות להתפרש כלשון הסתכלות: נחמד להסתכל בעץ (כך בתרגומו החדש לאנגלית של רוברט אורי אלטר, בעקבות רעיון של עמוס פונקנשטיין ולאור התרגומים הארמיים).Robert Alter, The Five Books of Moses: A Translation with Commentary, W.W. 7 Norton, 2004, 24–25.

בני הזוג אוכלים, ואכן "וַתִּפָּקַחְנָה עֵינֵי שְׁנֵיהֶם וַיֵּדְעוּ כִּי עֵירֻמִּם הֵם" (ג, ז). הכול כאן ויזואלי, מההתחלה ועד הסוף. אך כאן, במפתיע, בפסוק המעניין מכולם, מגיעה לפתע השמיעה: "וַיִּשְׁמְעוּ אֶת קוֹל ה' אֱ־לֹהִים מִתְהַלֵּךְ בַּגָּן לְרוּחַ הַיּוֹם. וַיִּתְחַבֵּא הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ מִפְּנֵי ה' אֱ־לֹהִים בְּתוֹךְ עֵץ הַגָּן" (ג, ח). מה מוזר הפסוק הזה. קולות אינם מתהלכים. ומא־לוהים אי־אפשר להתחבא. אך זה עצם העניין: אדם וחווה נעשו מוכווני ראייה לחלוטין. לכן חשבו שאפשר להתחבא. לכן גם חוו את הקול כמתהלך, כאילו היה עצם שאפשר לראות ולא־לשמוע.

היהדות, המאמינה באֵ־ל בלתי־נראה שברא את העולם במילים, היא ניסיון לבסס את חיי המוסר על השמיעה ולא על הראייה: על דברים שאינם מראית העין, דעת הקהל, הכבוד והבושה. כפי שאומר ה' לשמואל, "כִּי הָאָדָם יִרְאֶה לַעֵינַיִם — וַה' יִרְאֶה לַלֵּבָב" (שמואל א' טז, ז). זוהי האתיקה של המילים, של דבר הא־ל. במרכזה עומד הציווי "שמע". היא מפנה אותנו אל הקול הפנימי, קול המצפון. היא מעדיפה את האשמה על פני הבושה; את התשובה על פני הדחייה; את הסליחה על פני הריצוי. היא מסתכלת על האדם כישות שלמה הנמצאת במישור אחר ממעשיה. זו הייתה אחת התמורות המהפכניות ביותר בתולדות המוסר, והציוויליזציה המערבית חבה לה חוב עצום עד היום.

שובם של הביוש הפומבי ומשפט השדה, עלייתם של הסרטונים הוויראליים והציוצים המגמתיים, אינם התקדמות אל עולם חדש ומופלא אלא נסיגה לעולם ישן מאוד: עולמם של רומא הקדם־נוצרית ושל היוונים הקדם־סוקרטיים. יש דרכים אחרות, מוצלחות יותר, להבטיח את עשיית הצדק.